

บทที่ ๒

ภูมิหลังของจังหวัดน่าน

ที่ตั้งและสภาพภูมิศาสตร์

น่านเป็นจังหวัดหนึ่งในภาคเหนือตอนบน อยู่ติดชายแดนด้านตะวันออก บริเวณเส้นรุ้งที่ ๑๘ องศา ๔๖ ลิปดา ๓๐ พิลิปดาเหนือ และเส้นแวงที่ ๑๘ องศา ๔๖ ลิปดา ๔๔ พิลิปดาตะวันออก ตั้งอยู่บนฝั่งตะวันออกของแม่น้ำน่าน มีเนื้อที่รวม ๑๑,๖๕๔ ตารางกิโลเมตร มีอาณาเขตทางเหนือและทางตะวันออกติดต่อกับประเทศสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว ทิศใต้ติดต่อกับจังหวัดแพร่และอุตรดิตถ์ ส่วนทางทิศตะวันตกติดต่อกับจังหวัดเชียงราย พะเยาและแพร่¹

สภาพภูมิประเทศของน่านส่วนใหญ่เป็นภูเขาและป่าไม้ คิดเป็นอัตราส่วน ๔ ต่อ ๑ ของพื้นที่ทั้งหมด ภูเขาที่มีความสูงมากจะอยู่บริเวณชายแดน เช่น เทือกเขาผีปันน้ำและเทือกหลวงพระบาง มียอดคอยที่สำคัญ คือ คอยหลวง คอยภูแว คอยภูสวน คอยวาว คอยผาจี่ คอยภูคาและคอยขุนน้ำน่าน ยอดคอยเหล่านี้เฉลี่ยความสูงอยู่ระหว่าง ๑,๐๐๐-๒,๐๐๐ เมตรเหนือระดับน้ำทะเล คอยภูคาซึ่งเป็นคอยที่สูงที่สุด สูงประมาณ ๒,๑๑๑ เมตรเหนือระดับน้ำทะเล²

น่านมีพื้นที่ทำกินรวม ๗,๑๗๐,๗๓๐ ไร่ เป็นป่าไม้และภูเขา ๓,๒๗๓,๗๕๐ ไร่ คิดเป็น ๔๕.๖๖ เปอร์เซ็นต์ พื้นที่ป่าเสื่อมโทรม ๒,๕๗๗,๗๓๐ ไร่ คิดเป็น ๔๑.๕๒ เปอร์เซ็นต์ มีบริเวณที่ราบขนาดใหญ่ลุ่มแม่น้ำน่านและแม่น้ำสา เป็นแนวยาวจากอำเภอทุ่งช้างถึงอำเภอท่าวังผา และอำเภอเมืองถึงอำเภอเวียงสา โดยมีเทือกเขาขุนห้วยฝายกั้นแบ่งที่ราบออกเป็น ๒ ส่วน พื้นที่ทางใต้จะลาดต่ำกว่าทางเหนือ นอกจากนี้มีที่ราบลุ่มแคบๆอยู่ทางตอนใต้ของอำเภอนาน้อย อำเภอท่าวังผา อำเภอปัว อำเภอเชียงกลาง และอำเภอทุ่งช้าง เป็นที่ราบที่เกิดจากการทับถมของตะกอนจากลำน้ำต่างๆ ที่เป็นสาขาของแม่น้ำน่าน กระจายกันอยู่ทั่วไปในหุบเขา เป็นพื้นที่ที่เหมาะสมแก่การเพาะปลูกและอยู่อาศัย บริเวณที่ถูกใช้เป็นที่อยู่อาศัยและอื่นๆประมาณ ๔๓,๖๒๓ ไร่ คิดเป็น ๐.๖๐ เปอร์เซ็นต์ พื้นที่เกษตรประมาณ ๘๗๖,๐๔๓ ไร่ คิดเป็น ๑๒.๒๒ เปอร์เซ็นต์³

สภาพภูมิอากาศของน่านมีความแตกต่างกันในแต่ละพื้นที่ เนื่องจากที่ตั้งที่ถูกโอบล้อมด้วย

¹ ชาญ วัฒนวิภาส, น่าน (กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้ง, ๒๕๓๐) หน้า ๑๐-๑๑.

² กรมศิลปากร, เมืองน่าน โบราณคดี ประวัติศาสตร์ และศิลปะ (กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้ง, ๒๕๓๐) หน้า ๓๘ - ๔๐.

³ กรมศนฯ วิมลเกษม, "มรดกสิ่งทอไทยกับบริบททางสังคมวัฒนธรรมในล้านนา : ใยคือเมืองน่าน เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่อง มรดกสิ่งทอไทยกับบริบททางสังคมวัฒนธรรมในล้านนา" ๒-๔ กันยายน ๒๕๓๕ ห้องประชุมโรงแรมริบกก, หน้า ๑-๒.

ภูเขาสูง ทำให้อากาศในฤดูร้อนร้อนจัด โดยฤดูร้อนจะเริ่มตั้งแต่กลางเดือนมีนาคมถึงเดือนพฤษภาคม เป็นช่วงเวลาที่มียอกอากาศร้อนและแห้งแล้งมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งบริเวณที่ราบในหุบเขา ฤดูฝนมีปริมาณน้ำฝนค่อนข้างมาก เวลาที่ฝนตกหนักอาจเกิดน้ำท่วมฉับพลัน ฤดูฝนเริ่มตั้งแต่เดือนมิถุนายนถึงเดือนตุลาคม ส่วนฤดูหนาวอากาศแห้งและหนาวจัด มีหมอกจัดอยู่เสมอ เริ่มตั้งแต่เดือนพฤศจิกายนถึงเดือนกุมภาพันธ์ เดือนที่หนาวที่สุดคือ เดือนธันวาคมและเดือนมกราคม อุณหภูมิในบางปีต่ำกว่า ๑๐ องศาเซลเซียส

เทือกเขาสูงที่ล้อมรอบจังหวัดน่านเป็นต้นกำเนิดของแม่น้ำหลายสาย ที่ชาวน่านใช้ในการเพาะปลูกและคมนาคม ที่สำคัญได้แก่

แม่น้ำน่าน เป็นแม่น้ำสายสำคัญ มีความยาวประมาณ ๖๒๑ กิโลเมตร หล่อเลี้ยงผืนดินของจังหวัดน่านและจังหวัดอื่นๆในภาคเหนือ มีต้นกำเนิดมาจากคอกขุนน้ำน่านและลำธารหลายสายในหุบเขาค้านทิศตะวันออกของอำเภอปัว แล้วไหลมารวมกันเป็นต้นแม่น้ำที่เทือกเขากิ่งสาธา ผ่านอำเภอทุ่งช้าง ลงมาทางใต้ ผ่านตัวจังหวัดน่าน อุดรดิตถ์ พิชญโลก พิจิตร ไปพร้อมกับแม่น้ำยมที่อำเภอชุมแสง จังหวัดนครสวรรค์ ก่อนจะไหลมารวมกับแม่น้ำปิง เป็นแม่น้ำเจ้าพระยา ที่ตำบลปากน้ำโพ อำเภอเมืองจังหวัดนครสวรรค์

ลำน้ำสา เกิดจากเทือกเขาเขตอำเภอเวียงสา ไหลมาบรรจบกับแม่น้ำน่านที่ตำบลกลางเวียง อำเภอเวียงสา

ลำน้ำไร่ เกิดจากเทือกเขาจอม อำเภอปัว ไหลผ่านอำเภอแม่จริม ไปบรรจบกับแม่น้ำน่านที่ตำบลขี้ อำเภอเวียงสา

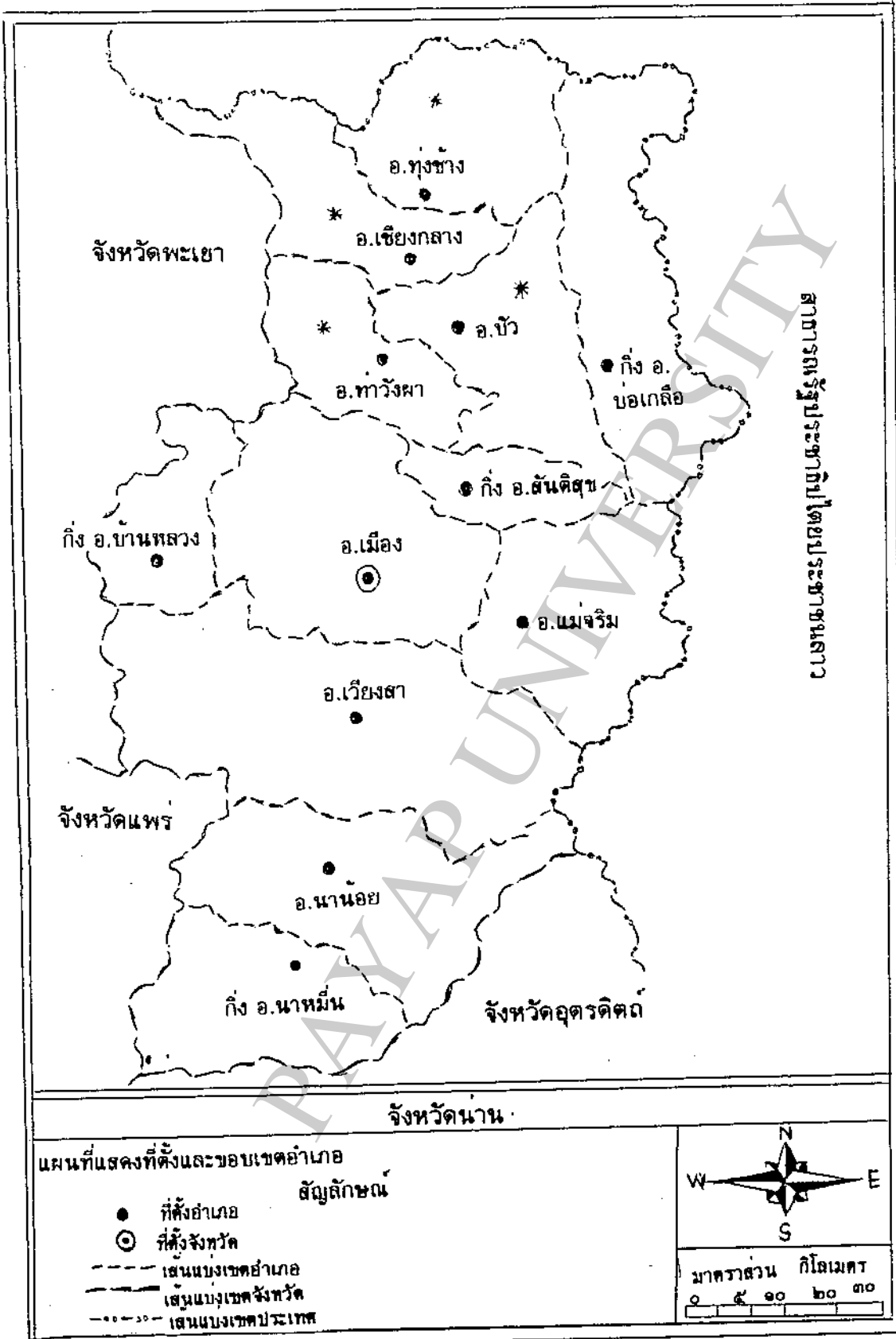
ลำน้ำสมุน เกิดจากคอกขุนน้ำน่าน ไหลผ่านตำบลถ้ำคองและไชยสถาน ไปบรรจบกับแม่น้ำน่านที่ตำบลคูใต้

ลำน้ำแหง เกิดจากเทือกเขาเปะร้าง ไหลผ่านที่ราบอำเภอนาน้อย ย้อนขึ้นไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือบรรจบกับแม่น้ำน่านที่บ้านปากน้ำแหง อำเภอเวียงสา

ลำน้ำละ เกิดจากเทือกเขาเขตอำเภอทุ่งช้าง ไหลมาบรรจบกับแม่น้ำน่านที่บ้านมอนอำเภอปัว

ลำน้ำปัว เกิดจากเทือกเขาทางทิศตะวันออกของอำเภอปัว ไหลมาบรรจบกับแม่น้ำน่านที่บ้านสบปัว

นอกจากนี้มีลำน้ำสายเล็กๆอื่นๆ เช่น ลำน้ำเปือ น้ำคอน น้ำสวด น้ำช่าง น้ำยาว น้ำขวัง น้ำงาว และน้ำบาง เป็นต้น

สถาบันวิจัยและพัฒนาพื้นที่สูง

แผนที่แสดงที่ตั้งและขอบเขตอำเภอ จังหวัดน่าน

จังหวัดน่านในปัจจุบันแบ่งเขตการปกครองเป็นอำเภอทั้งหมด ๘ อำเภอ ๕ กิ่งอำเภอ ได้แก่ อำเภอเมือง อำเภอเวียงสา อำเภอนาน้อย อำเภอท่าวังผา อำเภอปัว อำเภอเชียงกลาง อำเภอทุ่งช้างและ อำเภอแม่งริม กิ่งอำเภอได้แก่ กิ่งอำเภอบ้านหลวง กิ่งอำเภอนาหมื่น กิ่งอำเภอสันติสุข กิ่งอำเภอสองแคว และกิ่งอำเภอบ่อเกลือ ประชากรรวม ๔๕๕,๑๕๕ คน (พ.ศ ๒๕๖๖)

ประวัติเมืองน่าน

เมืองน่านเป็นเมืองเก่าแก่โบราณ เป็นบริเวณที่มีการตั้งถิ่นฐานมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ มีการค้นพบเครื่องมือหินเป็นจำนวนมากในเขตอำเภอเมือง อำเภอเวียงสา อำเภอแม่งริม อำเภอเชียงกลาง และอำเภอนาน้อย สันนิษฐานว่าเครื่องมือหินเหล่านี้มีอายุตั้งแต่ ๑๐,๐๐๐-๓,๐๐๐ ปีมาแล้ว เป็นแหล่งผลิตเครื่องมือหินขนาดใหญ่ที่สามารถเรียกได้ว่า เป็นแหล่งอุตสาหกรรมผลิตเครื่องมือหิน โดยเฉพาะอย่างยิ่งบริเวณเขาหินแก้ว เขาชมพู คอยปู่แก้ว และคอยภูทอก มีหลักฐานร่องรอยการผลิตครอบคลุมพื้นที่ประมาณ ๒-๓ ตารางกิโลเมตร มีเครื่องมือ สะเก็ดหินและชิ้นส่วนจำนวนมาก โดยเฉพาะที่ คอยภูทอกนั้นพบว่า

นอกจากแหล่งผลิตเครื่องมือหินที่คอยภูทอกจะมีปริมาณ หลักฐานมากมาย นับแสนชิ้น ในพื้นที่กว้างขวางราว ๔-๕ ไร่แล้ว แหล่งโบราณคดีแห่งนี้ยังบริสุทธิ์ ไม่ถูกรบกวนจากการบุกรุกทำลาย หรือขยายพื้นที่ทำกินของชาวบ้าน...บนยอดเนินที่มีลานกว้างเต็มไปด้วยสะเก็ดหิน เครื่องมือหินที่ทำไม่เสร็จ หินวัตถุดิบ แกนหิน ก้อนหิน จำนวนมากละลานตา บางบริเวณดูเหมือนว่าคนกะเทาะ เพิ่งจะถูกลอกไปจากที่นั่น...^๕

นักโบราณคดีสันนิษฐานว่า ผู้คนที่มาอาศัยอยู่บริเวณนี้ในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ รู้จักกะเทาะเครื่องมือหินอย่างหยาบๆ เพื่อให้เป็นอาวุธและเครื่องมือในการดำรงชีพ อาศัยแหล่งอาหารจากธรรมชาติ เช่น สัตว์ป่าและพืชป่า สร้างที่อยู่อาศัยบริเวณเนินลาดใกล้แหล่งน้ำ จากเครื่องมือหินกะเทาะแบบหยาบๆ ซึ่งเป็นเครื่องมือหินระยะแรก เรียกกันว่า ขวานหินกะเทาะ คนเหล่านี้ได้พัฒนาความสามารถขึ้นจนทำเครื่องมือหินที่มีลักษณะกะเทาะปราณีต มีการขัดฝนให้เรียบคมใช้งานได้ดีขึ้น พัฒนา

^๕ กรมศิลปากร. อ้างแล้ว , หน้า ๒๘.

^๖ สายนันท์ ไพรชาญจิตร. "ไปเก็บองค์เมืองน่าน" ธรรมปีที่ ๑๑ ฉบับที่ ๑ กุมภาพันธ์ ๒๕๓๔, หน้า ๕๕-๕๖.

สภาพที่อยู่อาศัยด้วยการขยายไปตั้งถิ่นฐานบริเวณที่ราบเชิงเขา ใกล้แหล่งแม่น้ำทำให้สามารถทำการเพาะปลูกและตั้งถิ่นฐานอย่างถาวร เริ่มมีสังคมเกษตร และเริ่มติดต่อแลกเปลี่ยนผลิตผลของตนกับชุมชนอื่นๆ อย่างไรก็ตามยังไม่อาจสรุปได้ว่า กลุ่มคนสมัยก่อนประวัติศาสตร์ในบริเวณนี้จะสามารถพัฒนารูปแบบการปกครองและรวมตัวเป็นสังคมขนาดใหญ่และพัฒนาเข้ามาสู่สังคมของยุคประวัติศาสตร์⁷

หลักฐานทางประวัติศาสตร์จากตำนานและพงศาวดารกล่าวถึงว่า ได้มีการตั้งชุมชนถาวรขึ้นในราวกลางพุทธศตวรรษที่ ๑๘ โดยการนำของพญาภูคา ที่บริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำน่านในหุบเขาภาคเหนือ ตั้งศูนย์กลางการปกครองอยู่ที่เมืองย่าง ต่อมาได้มีการขยายอาณาเขตโดยการส่งลูกคือ ขุนนุ่นและขุนฟอง ออกไปสร้างเมืองปัวริมแม่น้ำน่าน และเมืองจันทบุรีหรือเมืองหลวงพระบาง⁸ ภายหลังราวปีพ.ศ ๑๘๒๕ เมืองปัวหรือเมืองวรนครได้เป็นศูนย์กลางของน่านมาจนถึงสมัยพญากานเมือง พระองค์ได้พระบรมราชาตามาจากสุโขทัย จึงโปรดให้นำไปประดิษฐานที่คอยกเพียงแช่แห่ง ซึ่งเป็นเนินเขาเตี้ยๆอยู่ระหว่างแม่น้ำแม่เตียนกับแม่ถึง ผังตะวันออกของแม่น้ำน่าน ในปีพ.ศ ๑๘๐๒ ได้ขยับพมาผู้คนมาตั้งเมืองอยู่ที่แช่แห่งเพื่อบำรุงรักษาพระธาตุ และที่สำคัญที่ใหม่นี้เป็นที่ราบอุดมสมบูรณ์อยู่สองฝั่งแม่น้ำน่าน ต่อมามีการย้ายอีกครั้งในปีพ.ศ ๑๘๑๑ ไปอยู่ที่บ้านห้วยไค้เพราะที่แช่แห่งขาดน้ำ พญาผากองได้ตั้งเมืองเก่าเรียกว่า “เวียงไค้” อยู่ริมแม่น้ำน่าน แต่เนื่องจากเกิดปัญหาน้ำท่วมบ่อยๆ ในปีพ.ศ ๒๓๖๐ เกิดอุทกภัยทำลายบ้านเรือนวัดวาอาราม จนพระยาสุเมธเทวราชเจ้าเมืองต้องย้ายเมืองขึ้นไปอยู่ที่ “เวียงเหนือ” อยู่บนที่ดอนหลังเวียงเก่าในปีพ.ศ ๒๓๖๒ เมืองใหม่ตั้งอยู่ที่บ้านพระเนตรห่างจากเมืองเก่าประมาณ ๓ กิโลเมตร ตัวเมืองทอดไปตามลำน้ำน่าน ห่างจากแม่น้ำไปประมาณ ๘๐๐ เมตร จนถึงสมัยเจ้าอนันตวรฤทธิเดช จึงย้ายไปอยู่เมืองเก่าในปีพ.ศ ๒๔๐๐⁹

จะเห็นได้ว่าเมืองน่านมีพัฒนาการทางประวัติศาสตร์มารุ่นราวคราวเดียวกับล้านนา สุโขทัย และพะเยา พงศาวดารเมืองน่านกล่าวถึงการที่พะเยาขยายอำนาจมายึดครองเมืองปัว จนกระทั่งพญาผานองผู้เป็นเชื้อสายเจ้าแก้วเกื้ออนยึดคืนไปได้ในปีพ.ศ ๑๘๖๕ นอกจากนี้ศิลาจารึกสุโขทัยกล่าวถึงว่า เมืองน่านเป็นเมืองขึ้นของสุโขทัยระหว่างพ.ศ ๑๘๒๐-๑๘๓๕ นอกจากนี้ในสมัยพญากานเมืองราวปีพ.ศ ๑๘๕๕ กษัตริย์สุโขทัยยังได้เชิญเจ้าเมืองน่านไปสร้างวัดหลวงและได้พระราชทานพระบรมราชาให้นำประดิษฐานไว้ที่แช่แห่ง หลังจากนั้นปรากฏหลักฐานว่าเมืองน่านช่วยสุโขทัยทำศึกกับอยุธยาจนกระทั่งสุโขทัยถูกผนวกเข้ากับอยุธยาในปีพ.ศ ๑๘๒๑¹⁰

⁷ กรมศิลปากร, อ้างแล้ว, หน้า ๓๐-๓๒ และหน้า ๔๐.

⁸ ประชุมพงศาวดารฉบับ ๔ (ภาคที่ ๑-๑๑) (กรุงเทพฯ : ก้าวหน้า, ๒๕๐๗) หน้า ๔๐๖-๔๐๗.

⁹ บัว ไชยดี, "ประวัติศาสตร์" นนทบุรี, หน้า ๒๐๘-๒๑๐.

¹⁰ เข้มศรีอวสาน, หน้า ๒๐๒-๒๐๕.

น่านเป็นเมืองอิสระมาจนถึงปีพ.ศ ๑๕๕๓ จึงกลายเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรล้านนาในสมัย พญาติโลกราชเนื่องจากกษัตริย์ล้านนาต้องการส่วยเกลือจากเมืองน่าน จึงหาเหตุส่งกองทัพไปทำสงคราม จนยึดครองน่านได้สำเร็จ¹¹ เชียงใหม่ได้ตั้งข้าราชการมาปกครองเมืองน่านเรื่อยมา จนกระทั่งล้านนาตก เป็นเมืองขึ้นของพม่าในปีพ.ศ ๒๑๐๓ น่านจึงกลายเป็นเมืองขึ้นของพม่าไปด้วย พม่าได้จัดการปกครอง น่านอย่างเข้มงวด ทำให้เจ้านายเมืองน่านไม่พอใจได้ก่อการกบฏต่อต้านอำนาจของพม่าหลายครั้ง เช่น ใน ปี พ.ศ ๒๑๔๓ เจ้าเจตบุตรพรหมมินทร์บุตรพระยาหน่อคำไชยเสถียรสงคราม เจ้าเมืองน่านที่พม่าแต่งตั้ง ขึ้น ได้รับความสนับสนุนจากพระหน่อแก้วเจ้ากรุงศรีสัตนาคนหุตยกกองทัพไปตีเชียงใหม่แต่ไม่สำเร็จ ต้องถอยกลับไปอยู่ล้านช้าง ในพ.ศ ๒๑๖๗ เจ้าอุ่นเมืองเมืองน่านแข็งเมืองแล้วหนีไปล้านช้าง ภายหลังพม่า ผู้คนคืนกลับไปเมืองน่าน เมื่อเจ้าฟ้าสุทโธธรรมราชาของพม่าครองเชียงใหม่ได้ยกกองทัพมาตีเมืองน่านอีก ครั้ง ทำให้เจ้าอุ่นเมืองหนีไปล้านช้าง ส่วนประชาชนจำนวนมากหนีไปอยู่ตามป่าเขา ส่วนหนึ่งถูกพม่า กวาดต้อนไป เหตุการณ์เช่นเดียวกันนี้เกิดขึ้นอีกครั้งเมื่อเจ้าพระเมืองราชก่อการกบฏไม่สำเร็จในปีพ.ศ ๒๒๔๖ เพราะถูกกองกำลังขนาดใหญ่ของพม่ายกมาปราบจนต้องหนีไปล้านช้าง¹²

ในปีพ.ศ ๒๓๒๘ พม่าถูกกองกำลังพื้นเมืองโดยการสนับสนุนของกองทัพไทยขับไล่ออกไป จากดินแดนล้านนา น่านจึงกลายเป็นเมืองขึ้นของกรุงเทพเช่นเดียวกับเมืองอื่นๆของล้านนา พระบาท สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้ทรงแต่งตั้งให้เจ้าอนันตวรปัญญา เป็นเจ้าผู้ครองนครน่าน แม้จะมีฐานะ เป็นประเทศราชแต่เจ้านายเมืองน่านก็มีอำนาจในการปกครองบ้านเมืองของตน โดยการปกครองนั้นจะแบ่ง ได้เป็น ๒ ระดับ คือ ระดับเมือง มีเจ้าเมืองปกครอง เมืองเล็กๆจะมีตำแหน่งพ่อเมืองปกครอง รวมกัน ขึ้นตรงต่อสนาม หรือ เจ้าสนามซึ่งเป็นที่ประชุมเจ้านายขุนนางและเป็นที่ว่าราชการ ระดับท้องถิ่นในเขต อำนาจของแต่ละเมือง แบ่งเป็นหมู่บ้าน มีแกบ้านหรือนายบ้านปกครอง

เจ้าหลวงมีอำนาจสูงสุดในกลุ่มเจ้านายซึ่งปกครองในระบบผู้นำร่วม อำนาจของเจ้าหลวงเรียก ว่า "อาชญา" ถือว่าเป็นคำสั่งศักดิ์สิทธิ์ของผู้เป็นประมุขที่จะใช้บังคับบัญชาปกครองไพร่บ้านพลเมือง ผู้ ที่ฝ่าฝืนจะได้รับโทษถึง ๒ สถานะ คือ โทษผิดต่อกฎหมายบ้านเมือง และโทษผิดต่ออาชญาเจ้าผู้ปกครอง เพราะ"อาชญา" ก็ คือ กฎหมาย เช่นกัน เจ้าหลวงเมืองน่านปกครองร่วมกับ"คณะราชวงศ์" เจ้าหอหน้า หรือ เจ้าอุปราช เจ้าราชวงศ์ เจ้าราชบุตรและเจ้าหอเมืองแก้ว เรียกว่า เจ้าชั้นห้าใจ เจ้าระดับสูงเหล่านี้ล้วน แต่เป็นเครือญาติกัน เอกสารตะวันตกแสดงความเลื่อมใสต่อการปกครองของเมืองน่าน ว่าทำให้เกิดความ สงบสุขไม่มีปัญหาโจรผู้ร้าย กลุ่มเจ้านายผู้ปกครองเอาใจใส่ดูแลบ้านเมืองอย่างดี¹³

¹¹ ประชุมพงศาวดารฉบับที่ ๔(ภาคที่ ๕-๖) , หน้า ๔๒๐.

¹² หัว โทษี ย่างแก้ว , หน้า ๒๔๐.

¹³ An Englishman's Journals 1820-1823. (Bangkok : Siam Media International Books , 1980) p. 71..

สถาบันการปกครองที่สำคัญอีกสถาบันหนึ่งคือ เจ้าสนาม บัว โขคดี อธิบายเกี่ยวกับเจ้าสนาม ในสมัยเจ้าอนันตวรฤทธิเดช (พ.ศ ๒๓๕๕-๒๔๑๖) ไว้ว่า เจ้าสนามประกอบด้วยขุนสนามจำนวน ๓๒ คน ในระดับบนมีขุนนางผู้ใหญ่ ๔ คน เรียกว่า “พญาปิ่น” ได้แก่¹⁴

๑. พญาหลวงจ่าแสนราชาไชยอภัยนันทรวรปัญญาวิสุทธิมงคลปฐมอรรคมหาเสนาบดี เป็นประธานของเจ้าสนามซึ่งทำหน้าที่บริหารราชการทั่วไป
๒. พญาหลวงอามาตย์ เป็นรองผู้สำเร็จราชการ
๓. พญาหลวงราชธรรมคุณย์ กำกับดูแลฝ่ายตุลาการ
๔. พญาหลวงมนตรี เป็นนายทะเบียนกำลังคน

นอกจากตำแหน่งขุนนางผู้ใหญ่ทั้ง ๔ ตำแหน่งแล้ว จะมีตำแหน่งพญาชั้นรอง ทำหน้าที่ต่างๆ ดังนี้

๑. คูแสรราชการทั่วไป ได้แก่ พญาหลวงขัตติยราชวงศา พญาราชเสนา พญาไชยสงคราม พญาทิพนทร และพญาไชยราช
๒. โหรประจำเมือง คือ พญาหลวงราชบัณฑิต
๓. ฝ่ายศุภอักษร ได้แก่ พญาหลวงศุภอักษร และพญามีรินทอักษร
๔. ฝ่ายการคลัง ได้แก่ พญาสิทธิราชสมบัติ พญาราชสาร และพญาหลวงคำลือ
๕. ฝ่ายดูแลคลัง พัสตุและฉางข้าวหลวง ได้แก่ พญาหลวงภักดี พญาราชโกฏ พญาราชรองเมือง พญาราชสมบัติ พญาอินตะรักษา พญานาหลัง พญาสิทธิมงคล พญาชนสมบัติ และพญาพรหมอักษร
๖. ฝ่ายการศาล ได้แก่ พญาสิทธิเดช พญานาสาร และพญาไชยพิพิธ
๗. ฝ่ายช่างฝีมือ ได้แก่ พญาไชยปัญญา และพญานันตะปัญญา
๘. ฝ่ายธรรมการ ได้แก่ พญาธรรมราช
๙. ฝ่ายเหมืองฝาย ได้แก่ แสนหลวงเมฆสาคร

ระบบการปกครองหรือการควบคุมกำลังคนแบบจารีตของน่านในสมัยนี้คล้ายคลึงกับระบบไพร่ของกรุงเทพ โดยชายฉกรรจ์อายุ ๒๐ ปีขึ้นไปต้องขึ้นทะเบียนเป็น “ลูกจู้” สังกัดเจ้านายหรือหัวพญาคนใดคนหนึ่ง มีหน้าที่รับใช้เจ้านายของตนจนกว่าจะมีลูกชายมาทำงานแทน ๓ คน การเป็นลูกจู้จะสืบทอดถึงลูกหลาน จะย้ายเจ้านายได้ก็ต่อเมื่อได้รับอนุญาตเท่านั้น ตามปกติลูกจู้จะอยู่ในท้องถิ่นของตน มี “หัวหมวด” เป็นผู้ดูแลและคอยเรียกตัวให้มารับใช้เจ้านายเป็นครั้งคราว ระบบลูกจู้นี้เป็นประโยชน์อย่างยิ่งต่อชนชั้นปกครอง เพราะได้ทั้งแรงงานและผลผลิต ในขณะที่ลูกจู้จะได้รับความคุ้มครองและความช่วย

¹⁴ เพิ่งฮัพ, หน้า ๒๔๕-๒๔๖. ตำแหน่งต่างๆที่ระบุว่ามีลักษณะคล้ายคลึงกับตำแหน่งบริหารราชการของทางกรุงเทพ อรุณรัตน์ วิเชียรเพ็ชร์ได้วิจารณ์ไว้ว่าในช่วงต้นรัชกาลที่ ๕ น่านได้ยอมรับอิทธิพลทางกฎหมายของกรุงเทพไว้มาก ได้พยายามที่จะปฏิรูประบบการบริหารราชการให้เหมือนกันกรุงเทพ เพื่อจะรักษากำหนดเจ้าหน้าผู้ปกครองเดิมเอาไว้ จะเห็นได้จากกฎหมายอาญาจักรหลักค่าน่าน มีการกำหนดระบบศักดินาเหมือนกรุงเทพ.

เหลือเมื่อมีศึความ เป็นการตอบแทนการรับใช้และความจงรักภักดีของลูกจื มีลักษณะเช่นเดียวกับระบบอุปถัมภ์ นอกจากลูกจืแล้วเจ้านายยังมีคนที่คอยรับใช้อยู่เวรยามให้ เรียกว่า “คนเข้าใช้การใน” เป็นคนรับใช้เจ้านาย และมีทาสซึ่งมี ๒ ประเภทด้วยกันคือ ทาสเชลยได้มาจากการทำสงคราม เช่น การที่เจ้านายขุนนางไปรบที่สิบสองปีนนาหรือลาวก็จะกวาดต้อนผู้คนกลับมาเป็นทาสของตน เรียกว่า “ค่าปลายหอกงาช้าง” คนเหล่านี้เมื่อมีลูกหลานก็จะกลายเป็น “ค่าหอคนโงง” ถ้าเป็นชายอายุตั้งแต่ ๑๐ ขวบขึ้นไปจะมีค่าตัวถึง ๖๒ รูปี อายุต่ำกว่านั้นค่าตัวลดลงปีละ ๕ รูปี ประเภทที่สอง คือ ทาสสินไถ่ที่เกิดจากการเป็นหนี้สินแล้ว นายเงินไปได้ตัวมา

ประชาชนชาวน่านส่วนใหญ่ประกอบอาชีพทำนา มีหน้าที่สำคัญคือ การส่งข้าวมาขึ้นฉางหลวง หรือ “หล่อฉาง” เพื่อเป็นเสบียงยามขาดแคลน ใช้ต้อนรับแขกเมืองและเพื่อให้ประชาชนอิ่มในยามสงคราม การเก็บข้าวหล่อฉางจะเก็บจากประชาชนครัวเรือนละสามหมื่นสัด เมืองที่อยู่ชั้นนอกห่างไกลออกไปส่งข้าวมาลำบาก ก็ได้รับอนุญาตให้ส่งของพื้นเมืองต่างๆ เช่น ขี้ค้างคาว ชัน น้ำมันยาง กระดาษ และเกลือ เรียกว่า “ส่วยหล่อฉาง” หรือ “ส่วยป่ารุงเมือง” เมืองน่านได้ส่วยเกลือจากเมืองบ่อส่วยดินประสิวจากเมืองยอด เมืองสะเก็นปีละ ๒๐ หาบ เมืองมัน บ้านหัวเมือง ปีละ ๑๐ หาบ ส่วยเหล็กจากเมืองอวมปีละ ๓๐ หาบ ชาวบ้านกันฝายและบ้านหัวสันเม็ง ดีเหล็กเป็นอาวุธหอกดาบและซ่อมแซมอาวุธให้ นอกจากนี้ยังได้ส่วยขี้ผึ้งจากหัวเมืองขึ้นฟากแม่น้ำโขงปีละ ๑๒ หาบและแรงงานคน ๓๐๐ คนมาช่วยตีเหมืองฝายให้¹⁵

ระบบการปกครองแบบจารีตของน่านดำเนินสืบทอดมาเป็นเวลานาน แม้จะมีการยกเลิกระบบการเกณฑ์แรงงานในพ.ศ. ๒๔๔๓ แต่การปฏิบัติยังคงมีสืบต่อมาชาวบ้านจำนวนมากถูกเกณฑ์แรงงานทำงานให้หลวง เช่น การไปทำงานสร้างสนามบินของชาวบ้านสบยาง ชาวบ้านเลี้ยวทำหน้าที่หาบเสบียงไปเมืองเงิน ชาวบ้านผู้สร้างถนนบั้ง หรือหาบของไปส่งคนทำถนน ชาวบ้านถ่อนหาบของไปส่งทหารในสงครามอินโดจีน บ้านลอมกลางหาบของไปส่งถึงเมืองหงสา บ้านหนองถูกเกณฑ์ไปหาบของทั้งบ้านใช้เวลาถึง ๒ คืน บ้านนาคำถูกเกณฑ์แรงงาน บ้านคอนไชยถูกเกณฑ์ไปขนคามาทำโรงพักทหารและทำถนน บ้านทุ่งรัตนหาบของไปถึงเชียงฮ่อน และเชียงลม เดินทางถึง ๔-๕ วัน บ้านป่าตองหาบของไปส่งทหารที่ท่าสงครามอินโดจีนที่เมืองปอน ใช้เวลาถึง ๑ วัน บ้านทุ่งรัตนหาบของไปส่งเมืองและถึงเมืองเงินและเมืองงอบ บ้านขอนแก่นหาบของไปถึงทุ่งช้าง ในการหาบคอนเสบียงสิ่งของเหล่านี้ชาวบ้านที่มีฐานะดีก็นำพาหนะช้างม้าไปค้ำ¹⁶

¹⁵ บัว ไทศ. อ้างแล้ว หน้า ๒๔๖-๒๔๗.

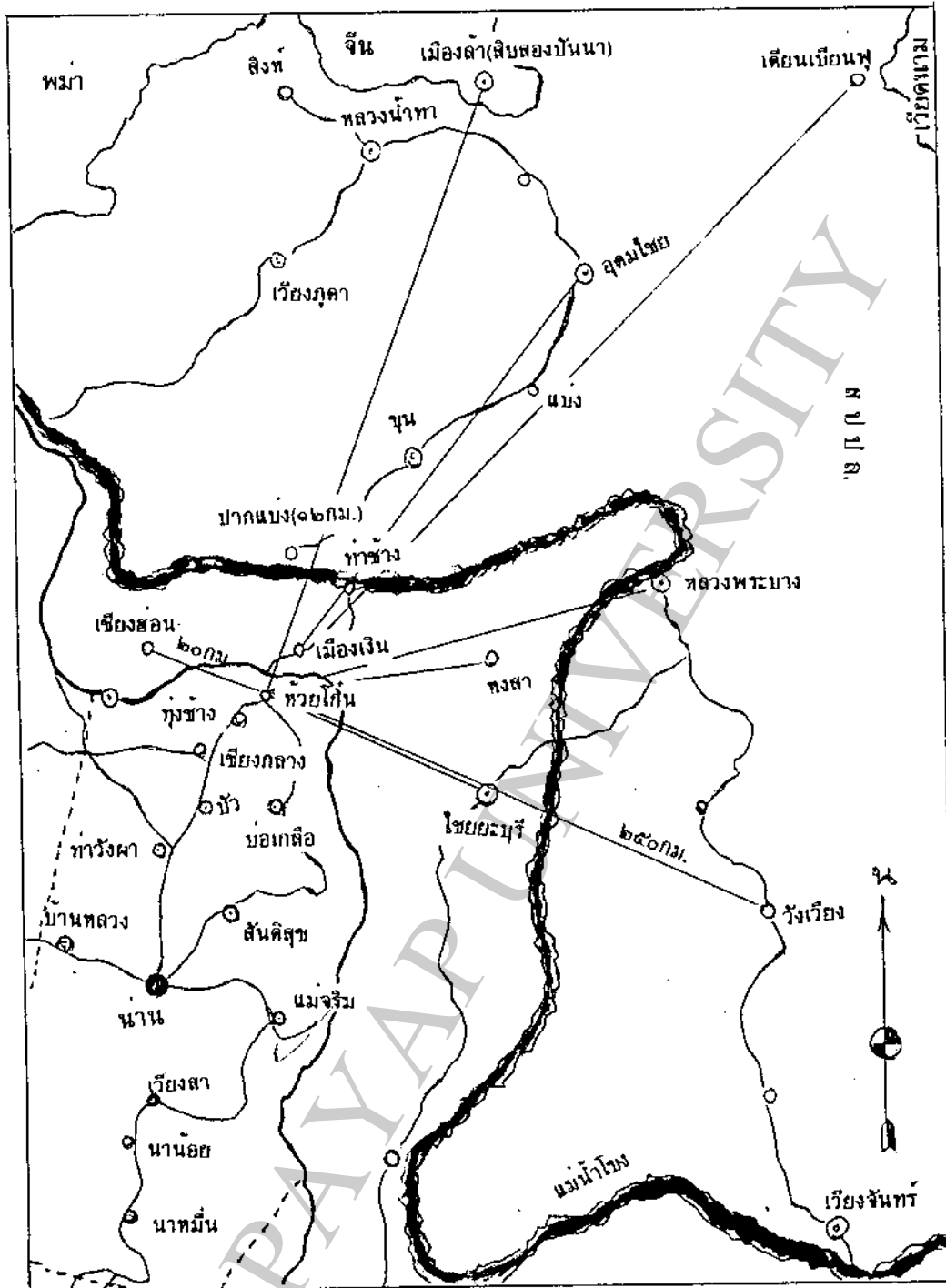
¹⁶ สัมภาษณ์ ชาวบ้านของหมู่บ้านค้ำฟักงิ้ว.

นอกจากการเกณฑ์แรงงานเป็นครั้งคราวตามความจำเป็นแล้ว ชาวบ้านยังถูกเก็บภาษีราชหัว หรือที่เรียกว่า “ภาษีสี่บาท” สำหรับชายที่อายุตั้งแต่ ๑๘ ปีขึ้นไป หากไม่มีเงินเสียจะต้องทำงานชดใช้เป็นเวลา ๑๕ วัน หากหลบเลี่ยงภาษีจะถูกจับ ต้องขายที่ดินหรือวัวควายหาเงินมาเสียภาษี เพราะฉะนั้นจึงมีชาวบ้านจำนวนมากที่ไม่มีเงินเสีย ไม่ต้องการถูกเกณฑ์แรงงาน หนีไปอยู่ป่าหรือหนีไปลาว¹⁷ นอกจากนี้ ยังมีภาษีอื่นๆ ที่น่าสนใจ คือ ภาษีเรือเหาะ ซึ่งเก็บกันในระหว่างสงครามอินโดจีนเสียคนละ ๑ บาท

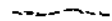

รูปแบบการปกครองของน่านอยู่ภายใต้ระบบการบริหารราชของเจ้านายและเจ้าสนามสืบมาจนกระทั่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวปฏิรูปการปกครองให้เป็นมณฑลเทศาภิบาลในปีพ.ศ. ๒๔๓๕ อำนาจของเจ้านายน่านจึงค่อยๆ ถูกกลดลง ในที่สุดตำแหน่งเจ้าผู้ครองนครก็ถูกยกเลิกเมื่อเจ้ามหาพรหมสุรธาชาติถึงแก่พิราลัยในปีพ.ศ. ๒๔๗๔ น่านจึงเป็นจังหวัดหนึ่งของไทยตั้งแต่นั้นมา¹⁸

¹⁷ สัมภาษณ์ บ้านขอม บ้านป่าคอง และชาวบ้านอื่นๆ.

¹⁸ เดิมคือวักัน, หน้า ๒๔๑.

สัญลักษณ์แผนที่

	ถนน รพช.		จุดที่ตั้งจังหวัด
	เส้นแบ่งเขตประเทศ		จุดที่ตั้งอำเภอ
	เส้นแบ่งเขตจังหวัด		เส้นแสดงแม่น้ำ